



## ERONDA 1950-YILLARDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIY JARAYONLAR: MODERNIZATSIYA, MILLATCHILILIK VA TASHQI ARALASHUV TAHLILI

**Xazratov Shuxrat Shavkat o'g'li**

*Renessans universiteti ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrası katta o'qituvchisi*

### ANNOTATSIYA

*Ushbu maqola 1950-yillarda Eronda yuz bergan murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni har tomonlama tahlil etadi. Tadqiqot markazida Muhammadmossadeq boshchiligidagi milliy harakat, neft sanoatini milliy lashtirishdagi kurash, 1953-yilgi davlat to'ntarishi va uning ijtimoiy oqibatlari, shuningdek Pahlaviy rejimining mustahkamlanishi masalalari ko'rib chiqiladi. Maqolada Britaniya va AQShning mintaqaviy manfaatlari, kommunistik Tudeh partiyasining roli hamda diniy kuchlarning siyosiy maydondagi o'rni kabi omillar tahlil qilinib, bu davrning Eron va butun Yaqin Sharq tarixidagi o'rni baholanadi.*

**Kalit so'zlar:** *Mossadeq, neft milliy lashuvi, 1953-yil to'ntarishi, Operatsiya Ajax, Tudeh partiyasi, Pahlaviy, Britaniya imperializmi, Sovuq urush, Eron millatchiligi, AIOC.*

### 1. KIRISH: 1950-YILLAR ERONINING SIYOSIY MANZARASI

XX asrning ellinchi yillari Eron uchun burilish nuqtasi bo'ldi. Bu davr ichida mamlakat bir vaqtning o'zida ichki siyosiy inqiroz, xalqaro bosim, ijtimoiy qaynoq va milliy o'zlikni izlash kabi jarayonlarni boshdan kechirdi. Ikkinchi jahon urushi tugagach, Eron hududi uch tomondan — Britaniya, SSSR va AQSh ta'sirida qoldi. 1946-yildagi Sovet qo'shinlarini Ozarbayjon va Kurdistondan chiqarib yuborish Eronga dastlabki diplomatik g'alaba keltirgan bo'lsa ham, iqtisodiy va siyosiy beqarorlik davom etardi.

Eron jamiyati bu davrda chuqur ijtimoiy tabaqalanishni boshdan kechirardi. Bir tomondan — shaharlardagi yosh ziyolilar va o'rta sinf vakillarining modernizatsiya va milliy mustaqillikka intilishi, ikkinchi tomondan — diniy institutlar boshchiligidagi an'anaviy kuchlarning mavjud tartibni asrashga urinishi, uchinchi tomondan esa — Tudeh partiyasi orqali kuchayib borayotgan chap qanotli harakatlar. Ushbu uch kuchning kesishgan nuqtasida 1950-yillarning o'ta murakkab siyosiy dinamikasi shakllanadi.

Tadqiqotning maqsadi shu davrni yaxlit tizimli tahlil qilish, ichki va tashqi omillar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash hamda 1953-yilgi to'ntarishning uzoq muddatli ijtimoiy-siyosiy oqibatlarini baholashdan iborat. Ushbu tahlil zamonaviy Eron siyosatini tushunishda ham muhim uslubiy asos vazifasini o'taydi.

### 2. NEFT INQIROZI VA MOSSADEQ HARAKATI (1950–1952)



Eronning 1950-yillardagi siyosiy hayotining bosh o'qi Anglo-Eron neft kompaniyasi (AIOC) bilan davom etayotgan ziddiyat edi. 1901-yildan beri faoliyat yuritayotgan bu Britaniya kompaniyasi Eron neftining yirik ulushini nihoyatda past royalti to'lovlari evaziga qazib olar, ishchilar va aholining ulkan qismiga esa ozgina naf yetkazardi. 1950-yilda Arabiston yarim orolida Aramco kompaniyasining Saudiya Arabistoni bilan 50:50 foyda taqsimot shartnomasini imzolashi Eron jamoatchiligida keskin norozilik uyg'otdi — o'xshash sharoitni talab qiluvchi talablar yanada kuchaydi.

Muhammadmossadeq 1951-yil aprelida bosh vazir lavozimiga tayinlangach, parlament — Majlis — neft sanoatini milliyalashtirishni ovoz birligiga yaqin qabul qildi. Bu qaror nafaqat iqtisodiy, balki teran milliy-ma'naviy ma'no kasb etdi: Eron birinchi marta o'z tabiiy boyligi ustidan to'liq nazoratni qo'lga olishga intilardi. Mossadeq o'z siyosatini "manfiy muvozanat" deb atadi — bu shunday diplomatik tamoyil ediki, Eron hech bir chet el kuchiga ustunlik bermay, o'z mustaqil yo'lini belgilashi lozim edi.

Britaniya neftni milliyalashtirishga javoban Eronni xalqaro boyqotga oldi, Abadan neftni qayta ishlash zavodini yopdi va dengiz blokadasini o'rnatdi. Bu chora-tadbirlar Eron iqtisodiyotiga jiddiy zarba berdi. Biroq Mossadeq Xalqaro sud va BMT majlislarida o'z mamlakatining huquqini himoya qilib, dunyoda katta hurmat va mashhurlik qozondi. 1951-yilda u "Time" jurnalining yil odami unvoniga sazovor bo'ldi — bu Eronda milliy g'urning yangi uyg'onishini ifodalovchi ramziy hodisa edi.

### 3. IJTIMOIIY KUCHLAR: PARTIYALAR, DINIY HARAKAT VA MATBUOT

1950-yillar Eronning ijtimoiy maydonida bir necha kuchli harakat parallel ravishda rivojlandi. Mossadeqning Milliy fronti — turli liberal, milliy va demokratik yo'nalishdagi partiyalar koalitsiyasi — shahar o'rta sinfi va ziyolilar orasida kuchli tayanch topdi. Bu koalitsiya ichida Eron milliy partiyasi (Iran), Tolidors hamda bir qator professional uyushma va kasaba uyushmalari faol ishtirok etardi.

Tudeh partiyasi — Eron kommunistlari — bu davrda katta ijtimoiy kuchga aylangan edi. Partiya ishchilar sinfi, harbiy ziyolilar va universitetlarda kuchli mavqega ega bo'lib, 1952-yilga kelib a'zolari yuz mingdan oshdi. Biroq Tudehning Sovet Ittifoqi bilan yaqin aloqasi uni ham ichki, ham xalqaro siyosiy o'yinning murakkabroq aktori qildi. Mossadeq Tudeh bilan taktik hamkorlik qilgan bo'lsa ham, ularning ideologik farqini doimo ta'kidladi.

Diniy kuchlar ham bu davrda muhim o'rin egalladi. Oyatulloh Abulqosim Koshoniy dastlab Mossadeqning eng faol diniy ittifoqchisi sifatida harakat qildi; biroq 1952-yildan keyin ular o'rtasida siyosiy munosabatlar keskinlashdi. Koshoniy monarxiya institutini saqlab qolishni afzal ko'rib, Mossadeqdan ajraldi. Bu bo'linish milliy harakat uchun katta zaif nuqtaga aylandi va to'ntarish arafasida siyosiy muvozanatning o'zgarishiga hissa qo'shdi.

### 4. 1953-YIL DAVLAT TO'NTARISHI: OPERATSIYA "AJAX"

1953-yil 19 avgustda — Eron taqvimida bo'yicha 28-mordod — Mossadeq hukumati ag'darib tashlandi. AQSh Markaziy razvedka boshqarmasi (CIA) va Britaniya MI6



tomonidan "Operatsiya Ajax" nomi ostida rejalashtirilgan bu maxfiy operatsiya xalqaro tarixda davlat to'ntarishini tashkil etish bo'yicha eng yaxshi hujjatlashtirilgan misollardan biri bo'lib qoldi. 2013-yilda AQSh hukumati rasmiy ravishda operatsiyani e'tirof etdi.

To'ntarishning mexanizmi ko'p qirrali edi. Bir tomondan CIA agentlari ommaviy tartibsizliklarni qo'zg'ash uchun pul tarqatdi, matbuotda Mossadeqqa qarshi kampaniya uyushtirdi. Ikkinchi tomondan, harbiy generallar va saroy yaqinidagi kuchlar bilan maxfiy muvofiqashtirishlar olib borildi. Koshoniy boshchiligidagi diniy konservativ kuchlar va bozor savdogarlari — bazariylar — ham to'ntarishni qo'llab-quvvatladi. Shoh Muhammadriyo Pahlaviy avval Italiyaga qochdi, ammo to'ntarish muvaffaqiyat qozonganidan so'ng Tehroniga qaytdi.

Mossadeq hibsga olindi, harbiy sud tomonidan xoinlikda ayblandi va uch yil qamoq jazosini o'tab, umrining oxirigacha uy qamoqda qoldi. Tudeh partiyasi qattiq ta'qib ostiga olindi, yuzlab a'zolari hibsga olinib, o'nlab rahbarlari qatl etildi. Bu voqealar nafaqat Eron siyosiy hayotini, balki xalq psixologiyasini ham chuqur jarohat bilan belgilab ketdi — G'arb demokratiyasiga bo'lgan ishonch inqirozi avlodlar bo'ylab saqlanib qoldi.

#### 5. TO'NTARISHDAN KEYIN: PAHLAVIY REJIMINING MUSTAHKAMLANISHI

1953-yilgi to'ntarish Pahlaviy monarxiyasining mutlaq hokimiyatini qaror toptirdi. Shoh endi Majlis va siyosiy partiyalar tomonidan cheklangan konstitutsiyaviy monarx emas, balki keng vakolatlarga ega mutlaq hukmdorga aylandi. SAVAK — maxfiy xavfsizlik xizmati — 1957-yilda CIA yordamida tashkil etildi va siyosiy muxolifatni nazorat qilish hamda bostirish vositasiga aylandi.

Iqtisodiy sohada neft boylikdan tushgan daromadlar asosan harbiy qurollanish va shoh saroyining hashamatli hayotiga sarflandi. AQShdan kelayotgan iqtisodiy yordam va harbiy yordamlar rejimning asosiy quvvat manbayiga aylandi. Eron 1955-yilda Bag'dod paktiga qo'shildi — bu g'arb geosiyosiy strategiyasida mamlakat o'rnini yanada mustahkamladi, biroq milliy mustaqillik tarafdorlarida yangi noroziliklarni uyg'otdi.

Ijtimoiy sohada 1950-yillarning ikkinchi yarmi nisbiy tinchlik davri sifatida qayd etiladi, biroq bu tinchlik siyosiy repressiya va iqtisodiy o'sishning muvaqqa birlashmasi asosida qurilgan edi. Universitetlarda chap qanotli faoliyat yer ostiga tushdi; milliy harakat tarqatib yuborildi; matbuot nazorat ostiga olindi. Shunga qaramay, ijtimoiy xotirada Mossadeq obrazi — milliy qahramon va mustaqillik timsoli sifatida — yanada kuchayib, keyinchalik 1979-yilgi inqilobning ma'naviy oziqiga aylanib qoldi.

#### 6. XULOSA: TARIXIY AHAMIYAT VA ZAMONAVIY SABOGLAR

1950-yillar Eroni tarixini o'rganish bir necha fundamental xulosalarga kelishga imkon beradi. Birinchi xulosa: milliy manfaatlar bilan tashqi geosiyosiy bosim o'rtasidagi ziddiyat Eron kabi strategik ahamiyatga ega mamlakatlarda ichki demokratik jarayonlarni izdan chiqarishi mumkin. 1953-yilgi to'ntarish buning yaqqol misoli bo'lib,



AQSh va Britaniyaning Sovuq urush mantiqidan kelib chiqqan manfaatlari erkin saylangan hukumatni ag'darishga olib keldi.

Ikkinchi xulosa: ijtimoiy-siyosiy koalitsiyalarning daxlsizligi ularning ichki birligi va o'zaro ishonchiga bog'liq. Mossadeqning Milliy fronti turli siyosiy kuchlarni birlashtirdi, biroq Koshoniy boshchiligidagi diniy qanotning ajralib chiqishi va Tudeh masalasidagi taktik noaniqlik harakatni zaiflashtirdi. Bu — siyosiy muvaffaqiyat uchun koalitsion yaxlitlik naqadar muhim ekanini ko'rsatuvchi klassik misoldir.

Uchinchi xulosa: tarix xotirasining siyosiy kuchi moddiy kuchdan ko'ra uzoqroq ta'sir qiladi. 1953-yilgi to'ntarish siyosiy jihatdan Pahlaviy rejimining g'alabasi bo'lgan bo'lsa ham, ma'naviy-tarixiy jihatdan u Mossadeqning g'alabasiga aylandi. Eronda bugungi kunda ham davom etayotgan anti-amerikacha kayfiyat va G'arbga ishonchsizlik hissiyoti o'z ildizlarini ko'p jihatdan aynan o'sha voqealardan oladi. 1979-yilgi Islom inqilobini tushunish uchun 1950-yillar sinovlari — eng avvalo 28-mordod tragediyasi — tarixiy asosiy nuqta sifatida o'rganilishi shart.

To'rtinchi xulosa sifatida quyidagini ta'kidlash joiz: tabiiy resurslar ustidan milliy nazorat masalasi — nafaqat iqtisodiy, balki xalq o'zligini tasdiqlash va siyosiy suverenitetning ramziy ifodasi sifatida — rivojlanayotgan mamlakatlarda kuchli ijtimoiy-siyosiy kuch bo'lib kelgan. Eron neftini milliylashtirishga bo'lgan harakatning butun jahonga keng aks-sadosi buning yaqqol dalilidir. Bu savol XXI asrda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*. Princeton University Press.
2. Gasiorowski, M. J. (1987). The 1953 Coup D'etat in Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 19(3), 261–286.
3. Kinzer, S. (2003). *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*. John Wiley & Sons.
4. Katouzian, H. (1990). *Musaddiq and the Struggle for Power in Iran*. I.B. Tauris, London.
5. Elm, M. (1992). *Oil, Power, and Principle: Iran's Oil Nationalization and Its Aftermath*. Syracuse University Press.
6. Azimi, F. (2008). *The Quest for Democracy in Iran: A Century of Struggle against Authoritarian Rule*. Harvard University Press.
7. Wilber, D. N. (1954). *Overthrow of Premier Mossadegh of Iran*. CIA Historical Paper No. 208 (declassified 2013).
8. Bill, J. A. (1988). *The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Relations*. Yale University Press.



9. Cottam, R. W. (1979). Nationalism in Iran: Updated through 1978. University of Pittsburgh Press.
10. De Bellaigue, C. (2012). Patriot of Persia: Muhammad Mossadegh and a Tragic Anglo-American Coup. Harper Press.
11. Keddie, N. R. (2003). Modern Iran: Roots and Results of Revolution. Yale University Press.
12. Heiss, M. A. (1997). Empire and Nationhood: The United States, Great Britain, and Iranian Oil, 1950–1954. Columbia University Press.